

# ROMA RUSTIPEN

#### Organizátorio kutari:

**ERAC**  
EUROPEAN RESEARCH  
INSTITUTE FOR ARTS  
AND CULTURE

#### Netvorkariakero partenerak:



#### Aziuzkardero kutari:



#### Egitibizkariakero partenerak:



Dezentralizazio- eta Kulturaren  
Deputatuaren Zerbitzua



# IRISARIBE PALPALE PE ROMANI HISTORIJA



Šeleberšencar palpale, e Roma butivar sine sikavdine numa sar viktine ki dominantno historija: bivakerimasko, bizorako cirdime rigate naštindoj te den duma pe olengere paramisa. Kotar e maškarutne šelbersipa, e Romane komunitete trujal i Europa nakhavde ekskluzija, kerda pe lenge zorasar asimilacija, sine telal o robuipe, kerdas pes pe lende persekucije thaj genocido.

Numa akava naj i sasti paramisi.

Vi pala o kontinuirimo anticiganizmo thaj i opresija, e Roma sakana uštena sine mamuj sa kodo. O uštipe sine sikavdo ko buteder formi trujal: phutardo protesto, pesko sako-divesutno nakhavibe, kulturalno vakerimata, solidariteto, čhibjakero arakhibe, tradicije thaj identiteto. Maškar e generacije e romane komunitete arakhena thaj legarena pesko digniteto thaj vi dureder kreiringje thaj adaptiringje pes te dujraren plo trajo.

Akaja ekzibicija anel andral jekh hor džanibe bazirimo čhuto andre ko **Europako Romano Instituto vaš o Arte thaj Kultura (ERIAN)**. Vov testirina simplifirime narativora pala viktimizacija, rošarkerela e paramisa pala e Romengero uštipe, thaj olate iranela palpale i Romani historija. Sikavela o barvalipe kerdimo na numaj kotar o cirdipe aba vi kotar i zor, o uštipe thaj i mangin te traisarel pes thaj te džal pes angleder.

• ROMA MEMORY •



# SO SI E ROMENGERO UŠTIPEN?



I Romani Historija si markirimi javreder konfrontacijaja, maribaja thaj sikavibaja mamuj o anticiganizmo. Te šaj train, e Romane komunitete vazdije buteder čhanija sar te maren pes te den zor mamuj e dušmanengere sistemora. E džangle manuša kola so kerde buči e ERIAC-kosar pe rodipaskoro projekto **"Vi thaj ko jekhvarutno dikhipe pe Romengero Uštipe"** identifikuingje thaj analiziringje deša thaj deša uštibaskere storije, avile thaj agorisarde kaj **"E Romengero Uštipe si aktivno responso pala i džangli gindipaski moderno fenomeno historiko thaj akanutni konfrontacija kotar o anticiganizmo, kolektivno thaj individualno"**.

I historija dela amenge buteder egzemplora. Ki vrama kotar i **Bari reorganizacija ki Espanija pe 1749 šelberšipe**, e Roma uštile mamuj o panglipe našibaja, mamuj e legalno procedure thaj kolektivno solidariteto. Ki Saragossa, e Romane džuvlja organiziringe našibe thaj buntora ko Tagarutno-sko Milo-sibaskero kher, legardine kotar i **Rosa Cortés**.

Ki vrama kotar o **robuipe ke Rumunijakere Principatora**, vi e Roma marde pes vaš i slobodija. Pe **1843 šelberšipe**, jekh romni i **Ioana Rudăreasa** dijas pe kris olakiri gazda te resljarel olakeri slobodija.

O uštipe šaj te lel than na numa trujal o bunto vi trujal armirime maripa, numa vi trujal e aktura pala o dživdipen, našavipen, dajakeri protekcija, intelektualno angažmano thaj kulturalno ekspresija.

E Romengero uštipe si dživdo, kontinuirimo proceso pala e dignitetsko irisaribe, thaj Romengero avutnipe.



# SOSKE E ROMENGERI HOLOKAUSTESKERI HISTORIJA TERGJOVEL RIGATE?

E Romengeri historija si paše pangli e Dujto Lumako Maribaja thaj e Romengere Holokausteja. Sar te si dekadencar le Romengere eksperience açile biažutisarde kotar e oficijalno Holokausteske narativora. Kodola bivakerimata sine formirime kotar kodo so na sine dokumentacija thaj kotar e sakanutne stereotipija kola so sikavena e Romen sar manuša kolen naj len historija ja pale si bizo historisko memorija.

Buteder Roma sine pangle ko butikeripaskere kampora, ispidime zorasar te keren buči, getora thaj eksterminacijake thana, so nikana na avile kotor katar i buhleder publično memorija. Ko Auschwitz-Birkenau's "Zigeunerlager", e Romane familije sine ačhavde khetane. E ačhile dživde manuša sar so si o **Roman Mirga**, sar vi o SS-sko komandanto o Rudolf Höss, mothovena sar e pangle manuša zumavenasa te arkaen ple familijakoro trajo, i muzika thaj e komunitetako pandipa telal e ekstremno persekucije.



È membrona kotar e Francijako-Ungrikano muzikako bendu postirina val i fotografija ple instrumentencar; Fotografija ©2014 (resursi USHMM, 1920 - 1930, Lyon, [Phone] Francijako? Amerikate Memorijalno Holokaustesko Muzej, londra pakivasar kotar i Rita Prigona

Akala evidentora sikavena uštibaskere forme. O Höss mothovela kaj e pangle Roma si sar *"than kotar so avena ikljona bare problemora"* soske von si mamuj e komande, protektuinena jekh averes thaj na dena te oven teljarde. E historičarija notirina kaj e Romane viktime reagirinena javereder telal e nacistengo nasulipe, dindoj zor vi ko egzekucijako momento.

Vi ko da jekhvarutno dikhibe pe akala vakerimata dikhena pes e bange narativora kotar o Holokausto. E Roma na sine numa viktime kotar o genocido, aba sine vi aktivno aktorija kola so marena sine pes ple trajoske, ple dignitetoske thaj pala o humanizmo.



KZ Auschwitz-Birkenau hervorgehoben Block 11a ("Zigeunerlager")



# 16-TO MAJO, 1944 ROMANO UŠTIPEN



Dokumentacija iz leta 1944, zbiranje Romov v taborišču, fotografirano s strani Ludwiga Weisbacha, pakistarski kotar, Termini Imerino, Nacionalno Arhivsko Središče Romov, Neuchâtel

E Romengero **Uštípen** po **16-to Majo, 1944 berš** avilo jekh paruvipasko punkto ki Romengeri historiografija.

Pe odova dive, e Roma pangle ko Auschwitz-Birkenau dodžangle kaj o SS-manuša planirina te keren likidacija ko "Zigeunerlagero". Buteder kotar 600 phandavde Roma thaj Sinti čhi khamena sas te sikaven pes ko plo anav ki pozitivno lista, von vazdije barikada andre ko barake. Von ple vastende lije tovera, sivrja, sastrna, kašta kotar o pato.

Anglal akava kolektivno uštípen, o SS lijas pe palpale. Adava dive ni jekh panglo Rom ja palem Sinto na sine bičhalde ko gasno komore.

E vakerimata kotar e manuša so ačile dživde, genindoj vi odova vakerimata kotar o **Tadeusz Joachimowski**, dela konfirmacija pe akava kolektivno rezidensako uštíbasko akto. O Hugo Höllenreiner dela pes godži pe pesko dad sar del duma sine SS-nge: "Amen čhi ikljovas avri! Te mangen vareso, tumen den andre!"

Vi palik kodo o "Zigeunerlagero" sine likvidirimo rakjate po 2-to Avgusto, 1944 berš, - khana 4.300 Romane murša, džuvlja thaj čhave sine mudarde -, o revolto kotar o 16-to Majo kerdilas zuralo simbolo pala e Romengero uštípen. O Historičari o **Pierre Chopinaud** dela deskripcija pe kodo momento sar kana i "*Romani agencija ačhavdas e bivakerimaski arhitektura*".



© Njermicko Federalno Arhiv, Koblenz, Njermco

Kotar o 2010 berš o, **La Voix des Roms** khelela pionersko rolja pe komemoracija ki akaja historija trujal o e Romengero Uštípasko Dive. Kotar adava dive, buteder Romane organizacije thaj ternengere inicijative trujal ki Europa lije o 16 -to Majo sar importantno na bistaribasko dive, resipe thaj civilno participacija.



# E ROMENGORO PARTIZANENGORO MIŠKIPE

E Romengero uštípen si dživdo egzamplo kotar o baro numero heroija, numa olengeri zor sine sigo angleder nesavi vrama prepindžardi. Na numa so von nakhavde e Holokausteskere nasulimata, buteder Roma sine membrora ko partizanija thaj membrora ko antifašističko miškípa ki sasti Europa.

**O Josef Serinek** našlas kotar o koncentracijako kampo **Lety** thaj pala kodo sine legarutno ki jekh partizanengi grupa ki Čehijakero Moravijakero Phuvjakoro-učibe. **O Anton Facuna** mardas pes ko **Slovakijako Nacionalno Vazdipen** thaj avilas respektuimo kotar e Romane thana na-Romane komunitete. Trujal i sasti Europa, e Romane grupe ande thaj dine habe, informacije thaj garavutne thana e antifašistengere manušenge, butivar leindoj riziko te resaren kolektivno penaliteto.



Josef Serinek, pakjavar pe Miroslav Bizevski



Dokumentarico kotar i Vera Lacková, Ser me avlam partizanka, 2021

**O Jan Yoors**, kova so dživdinela sine maškar e Roma Francijate, del duma sar von kerena sine šverco e puškencar, thaj manušencar, kerena sine atako pe habaskere magacinija thaj dena sine e kodola informacije ko BBC.

Avera gele ko avera formirime uštípaskere zoreskere grupe.

**O Antonín István** sine Čehijate o **Alexandru Ilie** Romanijate thaj avera trujal Jugoslavijate thaj Grekijate gele ki armija thaj marde pes mamuj i fašističko okupacija.

Vi palik adava so isi hari memorijalno thana pala lengi zor, e vakerimaskere historije thaj o lokalno deibe godži arakhena akale manušengoro barvalipe.



# NAŠIBE SAR UŠTIPEN



Portret kotar o Vinzenz Rose-pak-juasar kotar e Dokumentacjokoro thaj Kulturakero Centro vaš e Njamcisko Sintj thaj Roma

Trujal i sasti Europa okupirimi kotar e nacistora, murša, džuvlja thaj čhave Romane lije riziko ko plo trajo te našen kotar i deportacija, o panglipe thaj o meripe. E Romengero viktimgo deibe duma sar o: **Vilém Bock**, **Marie Kristofová** thaj o **Hans Braun** mothovena peskere paramisja vaš o našibe kotar o kampo thaj e konvojija. O **Raymond Gurême** našlas buteder pangipaskere thanendar angleder te avel dženo ko Francijakoro uštipen, O **Irmako Valdová-Krausová** ačhilas dživdo khana, ko jekh kerdo haos, čhutas pe ko jekh nacističko tomo filo kova so legarela sine duje čhaven ko aver kampo.

O **Dokumentaciakoro thaj Kulturakero Centro vaš e Njamcisko Sintj thaj Roma** dela duma vaš o magično **Vinzenz Rose-skoro** našibe kotar o Neckarelz koncentracijako kampo, ažutisardo ple phralestar thaj e kamioneskere šoferestar Polskatar.

Palik oleskeri deportacija ko koncentracijako kampo ki Transnistria, oleskeri thaj e **Vasile Stratan-eski** zor ažutisarde te organizirinen 34 Romengero našibe kotar o kampo. O **Radu Alexandrina** si jekhendar so ačile dživde kotar o Holokaust, kova so del pes godži pe leski zor thaj pe manervija so vov kerdas te našen kotar o kampo.

Kadala narativora si mamuj o gindipe mamuj e vaš e Romengero pasiviteto thaj sikaven jekh vitalno kontraistorija pe zuralibe, džandipe thaj na akseptiribe.

Raymond Gurême, 2018. Fotografija kotar i Ajdile Mankul. Pak-juasar kotar Francje - Centro vaš e Njamcisko Sintj thaj Roma



Aktivno dokumento, Vasile Stratan, pak-juasar kotar e Romengero našibe o Njamcisko Sintj



# REZISTENCA TRUJAL LEIBE SAMA



Romni lela grida pala puškarova ko Bredengo kemp pa ko Wuerzburg, Njarnica (1941). U.S. IMA, palapasar kotar IIR ko Pignose

E bidaravutnipaske e zurale vileske na trubuj puške. Varekana, e maj bare zuraribaskere akcije čhi den duma.

E persone sar o **losif Tiefel**, kova so kerdas šverco habasar thaj dela sas sigurno kher e Romenge thaj e Biboldenge ko Mukachevo, sar vi i **Alfreda Markowska (Noncia)**, so crdijas kotar o meribe thaj arakhlas buteder kotar 50 Romane thaj Judurengere čhaven sikavena olakero zuralo ilo.

I **Noncia** sine dženi kotar grupa terne manuša kola so našle kotar e nacistenge persekucije nasulipe thaj von garavena sine pes. Dži kote garavena sine pes ki veš, voj vakerela sine save bilačhipena kriminalno akcije kerena sine e nacistora: butivar arakhela sine masovno bare limora kote so sine parunde saste Romane familije, pabarde gava thaj čhave so ačile dživde aba korkore. Voj lela sine olen pesar, rodela sine olengere familijakere dženen. Te našti sine te arakel olen voj ačavela sine olen peste thaj lela sine sama pe lende te bajrarelja sine olen.



Alfreda Markowska, Fotografija kotar o Chad Evans Wyatt

Individue sar so sine voj avile mamuj i logika pala i eksterminacija so si lokho, numa si radikalno akto akcija te arakhes nekaskoro trajo. Olengere storije- varekana si marginalizirime – akana tergjovena ko haljovibaskero centralno than kaj e Romengoro uštipe sine kerdo pe buteder riga: marindoj pes puškencar, deibe duma, artosar, thaj so si majimportnatno, arakipaja e manušipaskere baripasar ple digniteteja.

O rodipaskoro projekto **Palpalutno-gindipe pe Romengoro Uštipe** ažutisardas te dokumentirinen pes thaj te rošljaren pes 40 gasave storije vaš o zuraripe, demonstririndoj e Romengo maripe mamuj o bilačhipe.



# AČOVIBE DŽIVDO SAR REZISTENCA

So te kerel pes te o uštípen te naj vizuelno?  
So te naj herojo, aba kodo si bidumako?

E Romane dajenge kola so čhorena sine habe ple čhavage, sar i **Ilona Raffael** kotar o Ungro, ja palem kodola so meljarena sine plo trupo te našen kotar o bango bilačo akto, daravipe vi maripe ki Transnistria, kodo si aba akto te ačhovel pes dživdo sar jekh deibaski zoreski forma.



Roma pangile ko koncentracijakero kampo ki Transnistria, pakjvasar kotar i Alademija pe Džaripe kotar i Mládova

Amen sasljara ja e džuvlengere storije so ačile mamuj lengo hasaribe trujal truposki protekcija, emocionalno buči, thaj kolektivno sama. E gilja, čhibjakero arakhibe thaj e sasljari baskere ritualija kerde ki Holokausteski vrava, aba kidijal arakhle o Romano identiteti. O **Donald Kendrick** thaj i **Károly Bari-saki** kolekcija sikavela gilengo repertoari kotar o koncentracijako kampo čhuvindoj andre i dug, o hasaribe thaj o protesto ko arto.

Sar so hramonela i džangli **Ethel Brooks**, "vi o bidumako džanibe, si legardi dureder maškar e generacije, si kotor katar amari rezistencijakeri storija."



Ašunen la  
**Aušvicate hi kher baro**  
kerdi kotar o  
**Dr. Petra Gelbart!**



# MARIBE VAŠ O PREPINDŽARIPE



Komemorativno kherdijelje vrama kotar o štrajko bokalipaja ko Dachau, 1982 berš. Foto pakijava kotar o Dokumentacijatskoro Kulturno Centro val e Njemtskoro Sintiura thaj Roma.

Palik o Dujto Lumako Maribe, e Romane komunitetako crdipe sine but horeste crdimo pe rig kotar o phublično deibe godi. Ko Nirnberšeskere krisaripa na sine čhute nisave Romengere testimonialija, a e Romenge kola so ačile dživde o dendo rodipe pala viktimgenge prepindžaripa thaj kompenzacija sine dekadencar irisarde palpale. O formalno prepindžaripe kotar e Romengoro Holokaust avilas but pali i vrama: numa ko **1982 berš** o **Njamco oficijalno prepindžardas e nacističhko persekucije kerdo pe Roma thaj e Sintura sar genocido bazisardo upral i rasa.**



E Delaine Le Bao-eki performans pe radokero Memorijalo pala e Sintura thaj e Roma ki vrama telal o Nacionalno Socijalizmo, Internacionalno Holokaustesko Divo Ma batar ko Berlino, 2012 berš. Foto © Nihad Nino Pulija

O **Memorijalo pala e mudarde Sinti thaj e Roma kotar i Europa ki vrama kotar o Nacionalno Socijalizmo ko Berlino**, si inagurimo pe **2012** berš pala o kerdo aktivizmo dekadencar – genindoj e štrajkora bokalipaja thaj e javutne kampanje – kidijal akava avilas važno than pe Europakoro deibe godži.

Avera klejakere memorijalno thana si **Lackenbach** ki Austria, thaj o **Lety** ki Čehisko Republika. Akala thana na sine numa lokheste dende kotar e instutucije. Sa kodo sine resardo trujal e protestora, testimonialija, thaj legalno maripa.

E Romengero avipe thaj sikavibe pe publično than korkori pestar si političko uštibaskoro akto sar – marširibe, deibe godi, komemoracija, deibe duma –



# I KULTURA SAR REZISTENCA

Kotar i vrama kana crdije e miškupa pala e civilno čačimata pe 1950 šelberšipe, dži ko kampanje te preipindžarel pes e Romengero Holokausto, o arto thaj i kultura avile centralno instrumentora pe deibe zor thaj Romengero političko maribe. Persone sar i **Ceija Stojka**, **Zoni Weiss** thaj o **Žarko Jovanović** lije i kulturaki produkcija te arakhen o deibe godži thaj te zuraren e Romengo političko agento.

Ko 1943 berš, **Margarete "Ceija" Horvath Stojka** (1933-2013) thaj olakeri familija sine bičhalde ko panglipe ko Rossauer Lände ki Vienna thaj odotar bičhalde olen ko Auschwitz-Birkenau koncentraciono kampo. Ko agor kotar e 1980 šel beršipe, voj sine jekh kotar e avgo džene kotar e Sintongi thaj Romengeri komuniteta so publiciringja pire memoarija. Voj kerela sine vi piktura thaj trujal olakero arto kerda transmisija pe nekana kerde dukavde aktora. Voj marela sine pes mamuj e prevalentno ignorancija vaš e nacistikane kriminalitutura mamuj e Roma thaj e Sintura.



Važno egzemplo si o pandipe maškar o arto thaj o aktivizmo kerdo kotar i grupa **Romane Kale Panthera**. **Tamara Moyzes**, **David Tišer**, thaj i **Věra Duždová Horváthová** von kerde akcija, čhute stikerija pe produktora kotar o balikano mas ko Čehisko super marketija kote so sine ramomo te šaj savore kodo te drabaren: "*Kerdo kotar e baliča dikhle arakhle po than kote si prahunde e Romane viktime kotar o Holokausto.*" I akcija protestosar sine kerdi mamuj i kerdi farma pe kodo than so sine nekananutno koncentracijakero Romengero kampi ko **Lety**. E baličengi farma sine peradi tele pe 2022 berš thaj o memorijalo pala e Roma thaj e Sintura sine vazdim.



# O MARIBE DŽALA DUREDER...



Dikh He Na Bister, 2014 berš, Birkenau Kampeski Vizita, Fotografija kotar o Marlon Neményi, pakjvasar kotar o terr@peInternacionalno Tema Romengo Networko

O Holokausto na crdijas e kamponcar. Crdijas e vorbencar, ideologienar thaj zakonencar. Trujal i sasti Europa ko avgo kotor katar o 20 šelbersipe, e fašističko miškupa kerena sine promoviribe specijalno pe nacionalizmo, rasno psevido džanglipe, antisemitizmo thaj anti-Romani propaganda.

Ki Rumunija, e Archangel Michae-ski fašističko Legija, kerdini pe 1927 berš, lela sine i religiozno retorika te kerel marginalizacija e Biboldenge thaj e Romenge. **Akala ideologije na hasarde pes vi pala o 1945 berš.** Aba mutiringje thaj sine manifestirime trujal i segregacija, paldipaja zorasar, policijaki violensa, zorasar kerdine sterilizacijjake politike. Ko Švedo e zorasar kerdine sterilizacije pe Romane romnja džana sine dži pe 1960 šelbersipe. Ki Čehoslovakia, e Romane džuvlja sine nazokonsko sterilizirime maškar o 1966 thaj 2012 berš.



E Nacionalno Archive le Rumunijake val o Centro le Kulturalno thaj Socialno Rodimatengo Romane Rodimata, pakjvasar kotar o Adrian-Nicolae Furtună

I violensa thaj i ekskluzija ačovena kotor katar o akanutnipe ki Evropa. Maškar o 2008 thaj 2009 berš, sine serije katar e nacističko atakora ko Ungro, sine mudarde šov Roma, genindoj vi e pandž beršeskere čhavore ko Tatárszentgyörgy. Ki Pata-Rât paše o Cluj, Romanijate, Romane familije sine relocirime te train paše e gunuja so avela dukhako simbolo pe ekološko rasizmo thaj segregacija.

Avdive trujal i sasti Europa, o čhačherigesko populizmo, o bimangipaskoro deipe duma thaj o anti-Romano sikavipe naeja, vi dureder anena dar upral i demokratija thaj e manuškoro digniteto.



# ...TUSAR

I memorija pala o 16-to Majo thaj o 2-to Avgusto, 1944 berš dela amen godži kaj vi ki vrama kana isi baro nasulipe dukavipe, i confirmacija palik o digniteto thaj o manušikanipe si akto kotar i resistencia. Kodo sikavela zuralo evidento pala o arakhibe thaj i zor maškar e Romane komunitete nekana thaj akana.



8-to Aprilo, Internacinalno Romano Dive parade, Berlino, 2018 berš, Foto © Nihad Nino Pullija

O uštipe naj savaht te ovel heroizmosar. Šaj te formirinel pes trujal sakodivesekere akcije: astarindoj tut barikane vi kana sijan ko teljaribaskere situacije, kana ažutisares averen, ulaves resursija, vobisares Romane avrijal kotar tlo kher, sičhljos tiri historija thaj san barikano tire identetosar. Cikne buča kerde zoresar thaj solidariteteja šaj te bajroven ko zurale socijalno miškupa. **"Na Dara!"**, sar so butivar phenela sine o aktivisto pala e manuškane hakaja thaj o sociologo **Nicolae Gheorghe** (1946–2013).

Ko 1971 berš, pe Avgo Lumako Romano Kongreso, e Romane lideron sine jekh vizija vaš jekutanutni Romani futura fundirimi upral o digniteto, khetanipe thaj korkorutnipe. O respekto pe akava barvalipe ačhovela importantno avdive thaj sakana.

Akaja egzibicija naj numa pala o nekanutnipe. Kodo si vi pala amari decizija so keras olasar akana.

**Kola si tumare bukja so kerena olen ko deibe zor?**

